

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARINA
DÖVLƏT DƏSTƏYİ AGENTLİYİ

MİRAS
Mədəni İrsin Üyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

mədəni irs ustad məktəbi

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ

BAKİ - 2025

Kitabın məzmunu “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Xəlilli, Fariz. (Hazırlayan). (2025). Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. Bakı: AFPoliqrAF.

16-25 iyul 2025-ci il tarixlərində “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi ilk dərslərinə başlamışdır. Dərslər müxtəlif mədəni irs mövzularında olub, Azərbaycan, Türkiyə, İtaliya irs mütəxəssisləri tərəfindən aparılmışdır. Təlimçilərin mühazirələri tədris vəsaiti şəklində nəşrə hazırlanmışdır.

Elmi redaktor: Prof.Dr. Qafar Cəbiyev
Rəyçilər: Prof.Dr. Kübra Əliyeva
Prof.Dr. Şikar Qasimov

Tərcümə: Fariz Xəlilli
Dizayn: İntiqam Məhəmmədli
Koordinator: Məleykə Hüseynova
Fotolar: Nicat Nağızadə, Fariz Xəlilli, Elmira Abbasova, Fidan Xəlilli, Fərid Xəlilli

ISBN: 978-9952-8561-2-5

© “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, 2025

MÜNDƏRİCAT

Prof.Dr. Qafar Cəbiyev - MƏDƏNİ İRS USTAD MƏKTƏBİ KURSUNA GİRİŞ VƏ YA MƏDƏNİ İRSİN TƏDQIQI, QORUNMASI VƏ TƏŞVİQİ İSTİQAMƏTİNDƏ PRIORİTETLƏR: ƏNƏNƏVİ YANAŞMALAR VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR.....	6
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1006	
Prof.Dr. Luici Skrinzi - ZƏRGƏRPALAN HAMAMI: BEYNƏLXALQ TƏDQIQAT VƏ KONSERVASIYA MİSSİYASI.....	18
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1018	
Dr. Fariz Xəlilli - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİNDƏ ARXEOLoji TƏDQIQATLAR	25
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1025	
Məleykə Hüseynova - MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI SAHƏSİNDƏ MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏNZİMETMƏ	43
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1043	
Dos.Dr. Günel Seyidəhmədli - AZƏRBAYCANIN TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUQLARI.....	65
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1065	
Prof.Dr. Şikar Qasımov - AZƏRBAYCANIN QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRSİ VƏ ONUN YUNESKO-DAKI YERİ.....	87
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1087	
Dos.Dr. Pərvin Ahançı - TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI	103
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1103	
Dos.Dr. Həbibə Əliyeva - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİ ÜZƏRİNDƏKİ EPIQRAFİK TƏDQIQATLAR	129
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1129	
Dr. Şəhla Xəlilli - DÜNYA YADDAŞI: ƏLYAZMA İRSİ	142
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1142	
Dr. Nəzmin Cəfərova - MUZEYLƏR MƏDƏNİ İRSİN KEŞİYİNDƏ.....	154
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1154	
Gülşən Hüseynova - FÖVQƏLADƏ HALLAR ZAMANI MƏDƏNİ İRSİN MÜHAFİZƏSİ.....	185
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1185	
Arzu Həsənlı - MƏDƏNİ İRSİN SOSİALLAŞMASI VƏ ONUN CƏMİYYƏT ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ.....	205
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1205	
Aidə Məlikova - MƏDƏNİ İRS TURİZMİ	211
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1211	
Prof.Dr. Zəhidə Məmmədova, Dos.Dr. Məhəmməd Nurməmmədov - MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN BƏRPASI VƏ KONSERVASIYASI.....	224
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1224	
Cəlaləddin Küçük, Nədirə Mınə Yar - BƏRPA VƏ KONSERVASIYADA MATERİALLAR.....	246
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1246	
Əfqan Quliyev - BƏRPA LAYİHƏLƏRİNİN HAZIRLANMASI VƏ UĞURLU TƏCRÜBƏLƏR.....	259
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1259	
Prof.Dr. Qafar Cəbiyev, Dr. Fariz Xəlilli, Dr. Elmira Abbasova - Bakı şəhəri Yasamal rayonu Həmidəğa Hüseynzadə küçəsində yerləşən Hamam binası daxilində və ətrafında konservasiya və təmizləmə işləri çərçivəsində aparılan arxeoloji tədqiqatların HESABATI.....	263
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1248	

MƏDƏNİ İRS TURİZMİ

Aida Məlikova

Tədqiqatçı

“Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi
<https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1211>

Giriş. Mədəni irs turizmi turizmin ən geniş yayılmış növlərindən biri olaraq, əsasən tarixi, memarlıq və incəsənət abidələri, təbii və etnik xüsusiyyətlər, eləcə də yerli həyat tərzilə tanışlıq məqsədini daşıyır. Bu turizm forması yerli tarix, hadisələr və insanlarla birbaşa ünsiyyət qurmağa imkan verən orijinal təcrübələr təqdim edir.

Müasir mədəni irs turizmi xüsusilə 1970-ci illərdən etibarən, istirahət məqsədli səyahət imkanları axtaran “Baby Boomer” nəsli arasında populyarlıq qazanmışdır. Mədəni irs turizminin əsas motivləri tarixi məkanlar, muzeylər, memarlıq nümunələri ilə tanışlıq və yerli mədəni tədbirlərdə iştirakdır.

Bu turizm növü səyahətçilərə həm məlumatlandırıcı, həm də əyləncəli təcrübələr təqdim etməklə yanaşı, yerli icmalarda qurur hissini artırır və iqtisadi inkişafı stimullaşdırır. Mədəni irs turistlərinin adətən daha uzun müddət qalması və daha çox xərcləməsi yerli iqtisadiyyata əhəmiyyətli töhfə verir. Bununla belə, intensiv turist axını infrastruktur yüklənməsi, ətraf mühitin degradasiyası və mövsümi gəlir dəyişiklikləri kimi problemlər yarada bilər. Bu səbəbdən davamlı idarəetmə strategiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

UNESCO-nun tərifinə görə, “Mədəni irs turizmi irsdən, ifaçılıq sənətindən, sənətkarlıqdan, rituallardan və qastronomiyaya qədər bir turizm məkanının təqdim etdiyi maddi və qeyri-maddi mədəni sərvətləri kəşf etmək, öyrənmək və onlardan həzz almaq istəyi ilə idarə olunur” (American Indian Alaska Native Tourism Association, AIANTA). Bu yanaşma, mədəni irs turizmi sahəsində müxtəlif strategiya və xidmətlərin inkişafına şərait yaradır.

Məkanın tanınması və mədəni irs turizmində istifadəsi. Məkanın tanınması tarixi, mədəni və sosial əhəmiyyətə malik ərazilərin mədəni irs turizmi vasitəsilə tanınmasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma, əsasən Cape Coast (Qana), Qranada (İspaniya), Mdina (Malta) və Antalya (Türkiyə) kimi tarixi şəhərlərdə tətbiq olunur. Belə hallarda icma müəyyən tarixi hadisələr, ümumi irs, tarixi memarlıq nümunələri və ya xüsusi mədəni hadisələrlə tanınır. Məqsəd, həm yerli, həm də xarici turistləri cəlb etmək, icmanın tarixi əhəmiyyətini və mədəni irsini vurğulayan fəaliyyətlər, muzeylər, festivallar və digər tədbirlərdə iştirakı yaratmaqdır (Agyei-Mensah, 2006).

Məkanın beynəlxalq səviyyədə təşviqi çərçivəsində UNESCO-nun Ümumdünya İrs Şəhərləri Təşkilatı (OWHC) mühüm rol oynayır. Bu təşkilata Afrikada 7, Latın Amerikasında 38, Asiyada və Sakit okean bölgəsində 20, Avropa və Şimali Amerikada 125, ərəb dövlətlərində isə 25 irs şəhəri daxildir.

Mədəniyyət bölgəsi konsepsiyası incəsənət bazarları, muzeylər və mədəni irs obyektlərinə yönəlmiş turizm imkanlarının cəmləşdiyi fiziki məkandır. Bu cür zonalar həm yerli əhali, həm də turistlər üçün mədəni fəaliyyətlərin mərkəzi kimi çıxış edir və icmanın mədəni kimliyinin qorunmasına töhfə verir.

Mədəni irs turizmi geniş anlayış olub, tarix, incəsənət, elm, həyat tərz, memarlıq və təbii mənzərə kimi sahələri əhatə edir (McCain & Ray, 2003). Onun daxilində “miras turizmi” adlanan alt kateqoriya mövcuddur ki, bu zaman səyahətlərin əsas motivi şəxsi araşdırmaları, əcdadlara bağlılıq hissi və ailə köklərinə maraq olur. Bu kontekstdə turistlərin motivlərinin öyrənilməsi və həmin motivlərə uyğun yerli resursların inkişaf etdirilməsi marketing strategiyalarında əsas istiqamət hesab olunur.

Mədəni irs turizminin növləri. Mədəni irs turizmi global turizm sənayesinin sürətlə inkişaf edən segmentlərindən biri olub, səyahətçilərə müxtəlif xalqların tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti və həyat tərzilə yaxından tanış olmaq imkanı yaradır. Bu turizm növü istirahət elementlərini təyinat məkanının unikal tarixi, memarlıq, bədii, dini və kulinariya aspektlərinin orijinal təcrübəsi ilə birləşdirir. Bu sahədə əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

- Tarixi irs turizmi - Arxeoloji ərazilər, tarixi abidələr, muzeylər və irs binalarının ziyarəti vasitəsilə keçmiş sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin izini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu növ turizm, ziyarətçiyə tarixi hadisələri, memarlıq irsini və mədəni yaddaşı dərk etmək imkanı verir.
- İncəsənət turizmi - Mədəniyyətin yaradıcı tərəflərinə fokuslanaraq qalereyalar, teatrlar, konsertlər və rəqs tamaşaları kimi mədəni məkanlara səfərləri əhatə edir. Bu istiqamət ziyarətçilərin müxtəlif icmaların estetik dəyərlərini və ifadə formalarını tanımasına şərait yaradır.
- Dini və ruhani turizm - Məbədlər, kilsələr, məscidlər kimi ibadətgahların, müqəddəs yerlərin ziyarəti və meditasiya, yoqa kimi mənəvi təcrübələrdə iştirak daxildir. Müxtəlif dinlərə mənsub insanlar arasında qarşılıqlı anlayış və tolerantlıq mədəniyyətini gücləndirir.
- Etnoturizm və yerli icma turizmi - Yerli xalqların adət-ənənələri, gündəlik həyatı və dünyagörüşü ilə tanışlıq məqsədilə icmalara səfərləri əhatə edir. Bu istiqamət, mədəniyyətlərarası anlaşma, empatiya və yerli icmaların sosial-iqtisadi rifahına töhfə verir.
- Kulinariya və aqroturizm - Yerli yemək və içki mədəniyyətinin, kənd təsərrüfatı ənənələrinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Yemək festivalları, aşpazlıq dərsləri, fermer təsərrüfatlarına və üzüm bağlarına səfərlər bu kateqoriyaya daxildir.

Mədəni irs turizmi bir sıra fərqli fəaliyyət formalarını əhatə edir:

- Muzey və qalereyalar - tarixi, incəsənət və mədəniyyət nümunələrinin nümayiş etdirildiyi mərkəzlər;
- Abidələr və tarixi yerlər - arxeoloji sahələr, irs binaları, UNESCO Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş obyektlər;
- Memarlıq - fərqli memarlıq üslubları və şəhər landşaftlarının öyrənilməsi məqsədilə gəzinti turları;
- Festivallar və mədəni tədbirlər - karnavallar, ənənəvi rəqslər, teatr tamaşaları, yemək festivalları və digər mədəni tədbirlər;
- Qastronomik təcrübələr - yerli bazar turları, ənənəvi restoranlar, aşpazlıq kursları;
- Sənətkarlıq və əl işləri - yerli istehsal məhsullarının (toxuculuq, keramika, zərgərlik və s.) tanıtılması və satış imkanları.

Mədəni irs turizminin üstünlükləri. Mədəni irs turizmi səyahətçilərə müəyyən bir cəmiyyətin tarixi, adət-ənənələri və mədəni xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış olmaq imkanı yaradır. Bu təcrübə, ziyarətçilərin müxtəlif mədəniyyətləri daha dərinləndirən dərk etməsinə və

qiymətləndirməsinə şərait yaradır. Mədəni irs turizminin iqtisadi faydaları aşağıdakılardır:

- Yerli iqtisadiyyatın güclənməsinə töhfə verir.
- Otellər, restoranlar, mağazalar kimi bizneslərdə turist xərcləri regionun inkişafını dəstəkləyir.
- Yerli sənətkarlar, ifaçılar, bələdçilər üçün yeni iş yerləri yaradır.

Mədəni irs turizminin mədəni irsin qorunması üçün faydalarını belə sıralamaq olar:

- Tarixi yerlərin, muzeylərin, festivalların və digər mədəni sərvətlərin qorunub saxlanılmasını təşviq edir.
- Adət-ənənələrin canlandırılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün stimulyar yaradır.

Mədəni irs turizmi mədəniyyətlərarası anlaşmaya da fayda verir:

- Fərqli mədəniyyətlərlə təmas tolerantlığı və qarşılıqlı hörməti artırır.
- Qloballaşan dünyada harmoniya və qarşılıqlı anlaşma mühitinə töhfə verir.

Mədəni irs turizminin sosial faydaları belədir:

- Yerli icmaların öz mədəni irslərinə qarşı qürur hissini gücləndirir.
- İcma daxilində sosial həmrəyliyi möhkəmləndirir.

Mədəni irs turizminin mənfi cəhətləri. Mədəni irs turizmi son illərdə sürətlə populyarlıq qazanaraq dünyanın müxtəlif bölgələrindən ziyarətçiləri fərqli mədəniyyətləri yaşamağa və qiymətləndirməyə cəlb edir. Bununla belə, bu turizm növü bir sıra nəzərə alınmalı mənfi təsirlər də yaradır.

- Mədəni irs turizminin əsas risklərindən biri mədəniyyətlərin əmtəələşməsi potensialıdır. İcmalar turistlərin maraqlarına cavab vermək üçün öz mədəni kimliklərini uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qala bilər ki, bu da ənənəvi təcrübə və artefaktların orijinallığını azaldaraq onların əsl mədəni əhəmiyyətinə xələl gətirir.
- Turist axınının artması yerli icmaların gündəlik istifadə etdiyi resurslara və məkanlara əlavə yük gətirir. Bu, həddindən artıq sıxlıq, zəruri xidmətlər üçün rəqabətin artması və infrastrukturun gərginləşməsi ilə nəticələnərək yerli əhəlinin həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.
- Mədəni irs turizmi bəzən həssas təbii ərazilərə nəzarətsiz giriş, torpaq eroziyası, tullantıların artması, çirklənmə və flora-faunanın yaşayış mühitinin zədələnməsi kimi ətraf mühit problemlərinə yol açır. Bundan başqa, turizm infrastrukturunu və obyektlərinin tikintisi də ekoloji tarazlığa təhlükə yarada bilər.
- Turizmdən əldə olunan gəlirlər bərabər paylanmaya bilər. İcmanın müəyyən üzvləri turizm biznesindən əhəmiyyətli gəlir əldə edərkən, digərləri bu imkanlardan faydalana bilməyə bilər. Bu isə gəlir bərabərsizliyini artıraraq sosial-iqtisadi gərginliyə səbəb ola bilər.
- Turizm bəzən icmanın dəyərlər sisteminə, gündəlik həyatına və sosial münasibətlərinə təsir göstərərək, mədəni homogenləşmə və dəyərlərin aşınması kimi nəticələr doğura bilər.

Mədəni irs turizmi istiqamətləri. Mədəni irs turizmi ziyarətçilərə müxtəlif coğrafi məkanların tarixi, irsi və ənənələri ilə tanış olmaq imkanı verən məşhur səyahət növüdür. Dünyanın bir çox bölgəsi səyahətçilərə zəngin mədəni təcrübələr təklif edir. Aşağıda bir sıra görkəmli mədəni irs turizmi istiqamətləri təqdim olunur:

- Minilliklərə söykənən tarixi ilə **Çin** həm mədəni, həm də memarlıq baxımından zəngin irsə sahibdir. Böyük Çin Səddi, Siandakı Terrakota Ordusu və Pekindəki Qadağan Şəhər kimi abidələr ölkənin qədim mədəniyyətinə işıq tutur. Yerli bazarlar və ənənəvi Çin mətbəxi isə bu təcrübəni daha da zənginləşdirir.
- Zəngin tarixi və rəngarəng ənənələri ilə **Hindistan** mədəni irs turizminin əsas istiqamətlərindən biridir. Aqradakı Tac Mahal UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısında yer alan mühüm abidədir. Rəcəstan bölgəsinin Caypur şəhərindəki Şəhər Sarayı kimi kral memarlığı nümunələri də xüsusi maraq doğurur.
- **Fransa**, xüsusilə Paris, incəsənət, memarlıq və kulinariya sahəsində zəngin irsə malikdir. Luvr Muzeyi, Notr-Dam Kilsəsi və Eyfel Qülləsi ölkənin incəsənət və mədəniyyət tarixində mühüm yer tutur.
- Qranadadakı Əlhambra saray kompleksi, Barselonada Antoni Qaudi tərəfindən inşa olunmuş Güell Parkı və Madriddəki Prado Muzeyi **İspaniyanın** mədəni irsinin ən görkəmli nümunələrindəndir.
- **Türkiyənin** İstanbul şəhəri Avropa və Asiya təsirlərinin birləşdiyi unikal mədəni məkandır. Ayasofiya, Sultan Əhməd məscidi və Topkapı Sarayı kimi abidələr şəhərin zəngin tarixi panoramasını təqdim edir. Ənənəvi bazarlar və türk hamamları isə orijinal təcrübə imkanı yaradır.
- İntibah dövrünün beşiyi olan **İtaliya** Roma, Florensiya və Venesiya kimi şəhərləri ilə tanınır. Kolizey, Mükəddəs Pyotr Bazilikası və Uffizi Qalereyası kimi abidələr ölkənin dünya mədəniyyətinə verdiyi töhfələri nümayiş etdirir.
- **İndoneziyanın** Bali adası hindu məbədləri, tropik mənzərələri və canlı incəsənət mühiti ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlər adanı həm mədəni, həm də təbii turizm üçün ideal istiqamətə çevirir.
- İpək Yolu irsinin əsas mərkəzlərindən olan **Özbəkistanın** Səmərqənd, Buxara və Xivə şəhərləri möhtəşəm memarlığı və zəngin sənətkarlığı ilə tanınır. Bu şəhərlər qədim ticarət yollarının tarixi əhəmiyyətini əks etdirir.

Mədəni irs turizmi ziyarətçilərə bəşəriyyətin tarixini, ənənələrini və irsini dərinlən anlamaq imkanı yaradır. Hər bir istiqamət özünəməxsus mədəni təcrübə təqdim etməklə yanaşı, həm də yerli icmalara, hökumətlərə və bizneslərə iqtisadi və sosial dəyər qazandırır. Bununla belə, mədəni irs turizminin davamlı və məsuliyyətli şəkildə inkişaf etdirilməsi, həm mədəni, həm də ekoloji resursların qorunması baxımından zəruridir.

Mədəni irs turizmində beynəlxalq qanunvericilik. Mədəni irs turizmi ilə bağlı yerli və beynəlxalq qanunvericilik dayanıqlı turizm təcrübələrini təşviq edərək mədəni irsin qorunması və təbliğini prioritetləşdirir. Bu sahədə əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

- Tarixi və mədəni əhəmiyyətli yerlərin mühafizəsi;
- Mədəni artefaktların satışının tənzimlənməsi;
- Yerli icmalara fayda verən və mədəni ənənələri qoruyan məsuliyyətli turizmin təşviqi.

Mədəni irsin mühafizəsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq ilk növbədə UNESCO çərçivəsində inkişaf etmişdir. Bu təşkilatın təşəbbüsü ilə beş mühüm beynəlxalq mədəni konvensiya qəbul olunmuşdur. Müasir beynəlxalq hüquqda mədəni irsin qorunmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Mühəribə dövründə mədəni sərvətlərin mühafizəsi;
- Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni ticarətinin qarşısının alınması;

- Maddi və qeyri-maddi mədəni irsin, habelə təbiət obyektlərinin qorunması.

Son dövrlərdə beynəlxalq hüquqda mühüm inkişaflardan biri mədəni irsin qorunmasının insan hüquqları aspektinin tanınmasıdır. Bu yanaşma mədəni hüquqlar anlayışı ilə sıx bağlıdır.

Avropada mədəni irsin qorunması üzrə beynəlxalq səylərə Avropa Şurası himayəsi altında başlanmışdır. Lakin Mərkəzi və Şərqi Avropada sırf mədəni mülkiyyətin qorunmasına həsr olunmuş məcburi beynəlxalq sənəd yoxdur. Regionun keşməkeşli tarixi, siyasi və etnik sərhədlərin tez-tez dəyişməsi mədəni irsin milli kimliyin formalaşmasında və qorunmasında oynadığı rolu daha da həssas məsələyə çevirir.

Mədəni irsin məqbul ifadəsini təmin edən əhatəli tərif Avropa Şurasının “Cəmiyyət üçün Mədəni İrsin Dəyəri haqqında Konvensiyası”-nda verilmişdir. 2005-ci ildə qəbul olunan bu sənədə görə, “mədəni irs” - insanların mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, keçmişdən miras qalmış və daim inkişaf edən dəyərlərini, inanclarını, biliklərini və adət-ənənələrini əks etdirən və müəyyən edən resurslar qrupudur. Buraya həm də insanlar və yerlər arasında zamanla yaranan qarşılıqlı təsirin nəticəsi olan ətraf mühitin bütün aspektləri daxildir.

Mədəni irsin müvəqqəti xarakteri hələ UNESCO-nun Konstitusiyasında (1945) vurğulanmışdır. Bu sənəd təşkilat “dünya kitab, sənət əsərləri, tarix və elm abidələrinin qorunmasını və mühafizəsini təmin etmək” məsuliyyətini həvalə etmişdir. Keçmişdən miras qalmış sərvətləri qorumaq indiki nəslin həm mənəvi, həm də hüquqi məsuliyyətidir.

2003-cü ildə UNESCO Milli Mədəni İrs Qanunları Məlumat Bazasını (UNESCO Database of National Cultural Heritage Laws) istifadəyə verərək mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi ilə mübarizə üçün beynəlxalq mexanizm təqdim etmişdir. Bu onlayn baza üzv dövlətlərin milli qanunlarını toplayaraq hökumətlərə, gömrük orqanlarına, sənət əsərləri dilerlərinə, hüquqşünaslara, alıcılara və digər maraqlı tərəflərə asan və tam əldə edilə bilən hüquqi məlumat imkanı yaradır.

Mədəni obyektin mənşəyi ilə bağlı hüquqi sual yarandıqda - məsələn, obyekt oğurlanmış, talan edilmiş, qeyri-qanuni ixrac və ya idxal olunmuş, yaxud qanunsuz yolla əldə edilmişdirsə müvafiq milli qanunlara sürətli çıxış bu məsələnin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mədəni irs turizmi Xartiyasının prinsipləri. Qlobal turizmdə, o cümlədən mədəni irs turizmindəki dərin artım və dəyişikliklər ICOMOS Beynəlxalq Mədəni irs turizmi Xartiyasının (1999) yenidən nəzərdən keçirilməsini vacib etmişdir. Bu proses, əvvəlki xartiyanı tamamlayan və yeniləyən “ICOMOS Beynəlxalq Mədəni İrs Turizmi Xartiyasını (2021): Mədəni irsin qorunmasını və icma dayanıqlılığını məsuliyyətli və davamlı turizm idarəçiliyi vasitəsilə gücləndirmək” ortaya çıxarmışdır. Bu Xartiya, mədəni irs yerlərinin və turizm məkanlarının daha intensiv istifadə edilməsini tanımaqla yanaşı, mədəni irsin deqradasiyası ilə bağlı artan narahatlıqları, həmçinin turizmə aid sosial, etik, mədəni, ətraf mühit və iqtisadi hüquqlar məsələlərini də nəzərə alır (ICOMOS, 2022).

Əvvəlki Mədəni irs turizmi Xartiyalarını (1976 və 1999) və ICOMOS, ICCROM, IUCN, UNESCO, UNWTO, digər müvafiq QHT-lər, hökumətlərarası təşkilatlar, agentliklər və institutlar tərəfindən hazırlanmış digər mövcud standartlaşdırıcı mətnləri xatırlayaraq, təbii və mədəni irsin ən geniş mənada bütün insanlar üçün əhəmiyyətli olduğunu, giriş və istifadə hüquqlarının onun ümumi və xüsusi dəyərlərini hörmətlə qarşılamaq, anlamaq, qiymətləndirmək və qorumaq məsuliyyəti ilə əlaqəli olduğunu qəbul edərək, mədəni irsin qorunması, məsuliyyətli mədəni

irs turizmi planlaşdırması və idarəçiliyinin irs yerlərinə, turizm məkanlarına və icmalara turizmin təsirinin sistematik şəkildə müəyyənləşdirilməsi və izlənməsi ilə məlumatlandırılması gərəkdiyini təsdiq edərək, icmaların dayanıqlılığının və adaptiv qabiliyyətinin və ədalətli fayda paylaşımının mədəni irs turizminin əsas məqsədləri olmalı olduğunu başa düşərək, turizmi yenidən balanslaşdırmaq, kütləvi turizmdən daha davamlı, məsuliyyətli və icma mərkəzli turizmə doğru hərəkət etmək üçün ehtiyac və fürsəti tanımaq, mədəni irs mərkəzində olmaqla aşağıda təqdim olunan prinsiplər, mədəni irs və turizmə dair digər sənədlərdə mövcud olmayan bu mövzuda bələdçilik üçün çərçivə təqdim edir.

Bu prinsiplərin ümumi mesajı ondan ibarətdir ki, mədəni irsin qorunması mədəni turizm planlaşdırmasının mərkəzində dayanmalıdır. Turizm fəaliyyəti yalnız iqtisadi gəlir məqsədi daşmamalı, əldə olunan vəsait şəffaf və ədalətli şəkildə irsin mühafizəsinə və yerli icmaların rifahına yönəldilməlidir. Bu məqsədlə ziyarətçi axını diqqətlə idarə edilməli, daşıma qabiliyyəti və monitorinq göstəriciləri əsasında həssas ərazilər qorunmalı, turizm təsirlərinin mənfi nəticələrinin qarşısı alınmalıdır.

Mədəni irs ziyarətçilərə düzgün, hörmətli və inklüziv formada təqdim olunmalı, müasir texnologiyalardan və çoxdillli materiallardan istifadə edilməlidir. Bu təqdimat yalnız gözəl görüntülərlə məhdudlaşmamalı, irsin mənasını, tarixini və müxtəlifliyini izah edərək həm ictimai məlumatlılığı artırmalı, həm də ziyarətçi təcrübəsini zənginləşdirməlidir.

Turizm və irs idarəçiliyində yerli icmaların, yerli xalqların və ənənəvi sahiblərin hüquqları tanınmalı, onların bərabərhüquqlu iştirakı və əldə olunan faydalardan ədalətli pay alması təmin olunmalıdır. Bu proses bütün maraqlı tərəflərin - dövlət qurumları, turizm operatorları, sahibkarlar və vətəndaş cəmiyyətinin əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq əsasında birgə fəaliyyətini tələb edir.

Eyni zamanda, icmaların və mədəni irsin davamlılığını artırmaq üçün potensial inkişafı, risklərin qiymətləndirilməsi, strateji planlaşdırma və dəyişən şəraitə uyğunlaşma tədbirləri həyata keçirilməlidir. Xüsusilə iqlim dəyişikliyi və ekoloji problemlərlə mübarizə turizm və irs idarəçiliyinin ayrılmaz hissəsi olmalı, ekoloji təsirlər minimuma endirilməli, yaşıl texnologiyalar tətbiq edilməli və ənənəvi biliklərdən yararlanılmalıdır.

Beləliklə, məsuliyyətli mədəni turizm yalnız ziyarətçilərin maraqlarını deyil, həm də irsin qorunmasını, icmaların rifahını və gələcək nəsillərə ötürüləcək dəyərlərin davamlılığını əsas götürən bir yanaşmanı tələb edir.

İqlim dəyişikliyi mədəni turizmdə dayanıqlı və adaptiv icmalar qurmağı prioritet edən transformativ yanaşma tələb edir. “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq qəbul edilmişdir. Qanunun məqsədi ölkədə turizmin dayanıqlı inkişafını təmin etməkdir. Bu məqsədlə sənəd turizm sahəsində dövlət idarəçiliyinin əsas prinsiplərini, turizm sənayesinin tənzimlənmə mexanizmlərini, turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə qaydalarını və sahənin maliyyələşdirilmə mənbələrini müəyyən edir (Azərbaycan Respublikası, 2021).

Qanunun 2-ci maddəsinin 2.2.1-ci bəndinə əsasən, mədəni irs turizmi - səyahət edilən ölkənin (və ya yerin) maddi və qeyri-maddi mədəni irsi ilə tanışlıq məqsədilə həyata keçirilən turizm növüdür. Maddə 3-də göstəriləyi kimi, turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, “Turizm haqqında” Qanundan, digər normativ-hüquqi aktlardan, həmçinin ölkənin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir (Azərbaycan Respublikası, 2021).

Beynəlxalq və yerli mədəni irs turizmi marşrutları. Azərbaycan zəngin tarixini, müxtəlif mədəniyyətlərini və təbii mənzərələrini nümayiş etdirən həm beynəlxalq, həm də yerli səviyyədə bir sıra mədəni irs turizmi marşrutları təklif edir. Bu marşrutlar həm yerli turistlər, həm də xarici ziyarətçilər üçün ölkənin tarixi irsini, mədəni müxtəlifliyini və təbiət gözəlliklərini tanımaq üçün geniş imkanlar yaradır. Əsas marşrutlara “Şimal-Qərb Marşrutu” (Bakıdan Balakənə), “Şimal Marşrutu” (Bakıdan Qafqaz dağlarına), “Cənub Marşrutu” (Bakıdan subtropik cənuba), “İpək Yolu Marşrutu”, “Qarabağ Marşrutu” və “Naxçıvan Marşrutu” daxildir. Bu marşrutlar, UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş Bakı şəhərinin tarixi mərkəzi – İçərişəhər, Şirvanşahlar Sarayı və Qız Qalası kompleksi, Qobustan Qaya İncəsənəti Qoruğu, Şəki Xan Sarayı və tarixi mərkəzi, eləcə də Quba və Xınalıq kəndi kimi nadir mədəni irs nümunələrini, həmçinin ölkənin müxtəlif bölgələrində yerləşən təbii və tarixi məkanları əhatə edir.

Şimal-Qərb marşrutu (Bakı–Balakən): Bu marşrut əsasən Azərbaycanın şimal-qərb bölgələrini əhatə edir. Bakıdan başlayaraq Şəki, Qəbələ və Balakən istiqamətində hərəkət edir. Şəki şəhəri özünün məşhur Xan Sarayı, milli memarlıq incilərindən olan şəbəkə pəncərələri, qədim karvansaraları və memarlıq abidələri ilə seçilir. Qəbələ isə qədim Qafqaz Albaniyasının mərkəzlərindən biri kimi arxeoloji əhəmiyyəti, təbii mənzərələri və müasir turizm infrastrukturunu ilə tanınır. Marşrut boyunca İpək Yolu dövrünün tarixi atmosferi hiss olunur, üzüm bağları və şərab istehsalı mərkəzlərində dequstasiya imkanı, həmçinin tarixi qalalar və orta əsr məskənlərini ziyarət etmək imkanı mövcuddur.

Şimal marşrutu (Bakıdan Qafqaz dağlarına): Bu marşrut Bakıdan başlayaraq şimal istiqamətində Quba və Qusar bölgələrinə, həmçinin Qafqaz dağlarının qoynunda yerləşən Xınalıq kəndinə qədər uzanır. Quba, özünün alma bağları, xalçaçılıq ənənələri və tarixi məkanları ilə məşhurdur. Xınalıq kəndi isə Qafqaz dağlarının ən yüksək yaşayış məntəqələrindən biri olaraq, UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısında yer alır. Burada qədim həyat tərz, unikal dil və mədəniyyət qorunub saxlanılmışdır. Marşrut çərçivəsində dağ mənzərələri, ekoturizm imkanları, xizək sürmə, uçurtma sörfü və digər açıq hava idman növləri ilə tanış olmaq mümkündür.

Cənub marşrutu (Bakıdan subtropik cənuba): Bakıdan cənub istiqamətində hərəkət edən bu marşrut Talış dağlarının ətəklərində yerləşən Lənkəran, Lerik və Astara bölgələrini əhatə edir. Lənkəran subtropik iqlimi, çay plantasiyaları, müalicəvi isti bulaqları, tarixi qalaları və qoruqları ilə tanınır. Lerik, uzunömürlülər diyarı kimi məşhurdur və zəngin dağ təbiətinə malikdir. Astara isə Xəzər dənizi sahillərində yerləşərək həm dəniz turizmi, həm də sərhəd bölgəsi kimi özünəməxsus mədəniyyət təcrübələri təqdim edir. Bu marşrut həmçinin bölgənin özünəməxsus mətbəxi – balıq ləvəngisi, parça-döşəmə plov, ləbləbi və digər yerli yeməklərlə də seçilir.

İpək Yolu marşrutu: Bu marşrut Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerləşən tarixi şəhərləri və mədəni irs obyektlərini birləşdirir. Bakıdan başlayaraq Şamaxı, Şəki və Gəncə şəhərlərini əhatə edir. Şamaxı, tarixi məscidləri və karvansaraları ilə, Şəki – Xan Sarayı, şəbəkə sənəti və İpək Yolu üzərindəki strateji mövqeyi ilə, Gəncə isə qədim memarlıq abidələri, Nizami Gəncəvinin məqbərəsi və mədəniyyət nümunələri ilə tanınır. Marşrut boyu tarixi karvansaralar, məscidlər, türbələr, qala divarları və memarlıq kompleksləri ziyarət edilir, eyni zamanda İpək Yolunun Azərbaycandakı tarixi təsiri barədə geniş məlumat əldə etmək mümkündür.

Qarabağ marşrutu: Qarabağ marşrutu Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində yerləşən zəngin tarixi-mədəni və təbii irsi əhatə edir. Bakıdan başlanaraq, Şuşa, Ağdam, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər istiqamətində hərəkət edilir. Şuşa şəhəri Qarabağın mədəni paytaxtı olaraq,

tarixi məscidləri (Yuxarı Gövhər Ağa və Aşağı Gövhər Ağa məscidləri), Qarabağ xanlarının saray qalıqları, Cıdır düzü, qala divarları, həmçinin Azərbaycan musiqisinin simvollarından olan Xurşidbanu Natəvanın ev-muzeyi və Bülbülün ev-muzeyi ilə seçilir. Ağdam marşrutunda Qarabağ Atçılıq Mərkəzi, İmarət Kompleksi və Ağdam Cümə Məscidi kimi mühüm abidələr yer alır. Füzuli, Zəngilan və Qubadlı marşrutları həm təbii landşaftı, həm də mədəni irs nümunələri ilə fərqlənir. Laçın və Kəlbəcər isə həm mineral bulaqları, həm də qədim Alban məbədləri ilə tanınır. Bu marşrut, Qarabağın həm bərpa olunmuş, həm də yenidənqurma mərhələsində olan abidələrini təqdim edərək, həm tarix, həm də müasir inkişaf prosesini izləmək imkanı verir.

Naxçıvan marşrutu: Naxçıvan marşrutu, Azərbaycanın qədim və özünəməxsus mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan Muxtar Respublikasını əhatə edir. Bakıdan hava və ya quru yolu ilə Naxçıvana keçid edildikdən sonra marşrut əsasən Naxçıvan şəhəri, Ordubad, Culfa, Şahbuz və Babək rayonlarını əhatə edir. Naxçıvan şəhərində Möminə Xatun türbəsi, Yusif Küseyir oğlu türbəsi, Naxçıvanqala Tarix-Memarlıq Muzeyi, “Əshabi-Kəhf” ziyarətgahı kimi abidələr yerləşir. Ordubad, qədim məhəllə strukturu, milli memarlıq nümunələri, meyvə bağları və mətbəxi ilə fərqlənir. Culfa rayonunda yerləşən qədim körpülər, Şahbuzun dağ və göl mənzərələri, Batabat yaylaqları, Babək rayonundakı tarixi yaşayış məskənləri və təbiət qoruqları bu marşrutun əsas turizm məkanlarındandır. Naxçıvan marşrutu həm qədim türk-islam memarlıq irsini, həm də dağ, yaylaq və ekoturizm imkanlarını təqdim edir.

Yerli marşrutlar və təcrübələr:

- Abşeron yarımadası - Bakıdan Yanardağ və tarixi yerlər daxil olmaqla qısa səyahət;
- Qobustan - UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş məşhur qayaüstü təsvirlərin vətəni;
- Şəki - Xan Sarayı, şəbəkə pəncərələri və ənənəvi sənətkarlığı ilə tanınan tarixi şəhər;
- Gəncə - Zəngin ədəbi və mədəni irsə malik ikinci ən böyük şəhər;
- Quba - Dağ kəndləri, yəhudi irsi və dağ yəhudilərinin məskəni olan Qırmızı Qəsəbə ilə tanınan rayon;
- Şuşa - Qarabağın mədəniyyət paytaxtı, tarixi memarlıq abidələri, məscidlər, məqbərələr və musiqi irsi ilə məşhur şəhər;
- Naxçıvan - Orta əsr türbələri, qalaları, təbii kurortları və zəngin mətbəxi ilə tanınan şəhər;
- Naftalan - Neft spaları və unikal neft hamamları ilə məşhurdur;
- Lənkəran - Cənub bölgəsində yerləşməklə isti bulaqlar, qoruqlar və Talış dağları səyahəti təklif edir;
- Muzeylər və qalereyalar - Bakıda Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin müxtəlif dövrlərini əhatə edən müxtəlif muzeylər var;
- Kulinariya təcrübələri - Plov, dolma və yerli şərab kimi yerli yeməklərdən nümunə götürmək və ənənəvi musiqi və rəqslərlə məşğul olmaq imkanı.

Beynəlxalq mədəni irs turizmi marşrutları müxtəlif mədəni və tarixi yerləri birləşdirən, mədəni mübadilə və anlaşmanı təşviq edən transmilli marşrutlardır. Avropa Şurasının Mədəni Marşrutlar Proqramı Santiago de Compostela Pilgrim Routes və Via Francigena kimi marşrutlarla əsas nümunədir. Bu marşrutlar çox vaxt ortaqlar Avropa dəyərlərini vurğulayır və mədəni irsin qorunmasına və təbliğinə töhfə verir. Beynəlxalq turizm vasitəsilə mədəni mübadilə global şüur və anlaşmanı təşviq edir, qarşılıqlı hörməti artırır və mədəni irsi qoruyur.

- Transmilli fokus: Bu marşrutlar tez-tez bir çox ölkəni əhatə edir, sərhədlər boyunca əlaqələri və paylaşılan irs təcrübələrini gücləndirir.

- Mədəniyyət mübadiləsi: Onlar mədəni ənənələrin, biliklərin və təcrübələrin mübadiləsini asanlaşdırır, müxtəlif icmalar arasında dialoqu və anlaşmanı təşviq edir.
- Ortaq irs: Bir çox marşrutlar müxtəlif mədəniyyətlərin və tarixi dövrlərin qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirərək ortaqlıq Avropa mədəni irsini vurğulayır. Mədəni Marşrutlar Proqramı Avropa Şurası tərəfindən 1987-ci ildə başlamışdır. Onun məqsədi məkan və zamana səyahət vasitəsilə Avropanın müxtəlif ölkələrinin və mədəniyyətlərinin irsinin ortaqlıq mədəni irsə necə töhfə verdiyini nümayiş etdirmək idi. Mədəni Marşrutlar Avropa Şurasının fundamental prinsiplərini həyata keçirir: insan hüquqları, mədəni demokratiya, mədəni müxtəliflik və identiklik, dialoq, qarşılıqlı mübadilə və sərhədlər və əsrlər boyu zənginləşmə. 2010-cu ilin dekabrında Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi Mədəni Marşrutların inkişafında xüsusilə maraqlı olan dövlətlər arasında daha sıx əməkdaşlığa imkan yaratmaq üçün Genişləndirilmiş Qismən Sazişi (EPA) təsis edən CM/Res(2010)53 sayılı Qətnaməni qəbul etdi.
- Qoruma və təşviq: Onlar həm maddi (tarixi yerlər və abidələr kimi), həm də qeyri-maddi (ənənələr və hekayələr kimi) mədəni irsin qorunmasında və təbliğində mühüm rol oynayırlar.
- Müxtəlif tematik sahələr: Marşrutlar müxtəlif mövzulara, o cümlədən dini ziyarətlərə, ticarət yollarına, bədii hərəkətlərə (Art Nouveau kimi) və hətta ədəbi mövzulara (nağıllar kimi) diqqət yetirə bilər.
- Avropa Şurasının sertifikatı: Avropa Şurasının Mədəni Marşrutlar Proqramı xüsusi meyarlara cavab verən marşrutlar üçün onların əhəmiyyətini və keyfiyyətini nəzərə alaraq sertifikatlaşdırmanı təmin edir.
- İqtisadi və sosial təsir: Mədəni marşrutlar yerli iqtisadiyyatları inkişaf etdirir, iş yerləri yarada və keçdikləri icmaların sosial rifahına töhfə verə bilər.

Mədəni marşrutların bəzi nümunələri:

- Santiago de Compostela Zəvvar Marşrutları - İspaniyanın Santiaqo de Kompostela şəhərindəki Müqəddəs Ceymsin türbəsinə aparan ziyarət yollarına yönəlmiş marşrut;
- Via Francigena - Fransadan Romaya uzanan, İtaliyanın tarixi və mədəni irsini vurğulayan marşrut;
- Finikiyalıların marşrutu – Aralıq dənizi bölgəsinin tarixi və mədəni mübadiləsini Finikiya sivilizasiyasının baxış bucağından təqdim edir;
- Avropa Qəbiristanlıqları Marşrutu - Avropadakı qəbiristanlıqların mədəni və tarixi əhəmiyyətinə diqqət çəkir;
- Avropa Nağıl Yolu - Avropa xalqlarının nağıl ənənələrini, hekayələrini və onlara aid məkanları qeyd edir;
- Dəmir Dövrü Dunay Yolu - Dəmir Dövründə Dunay çayı hövzəsinin tarixi və arxeoloji irsini nümayiş etdirir;
- Transromanica - Avropada Romanesk memarlıq üslubunun yayılmasını və qorunmasını vurğulayır;
- Zeytun ağacının marşrutları - Zeytun becərilməsinin tarixi və Aralıq dənizi mədəniyyətindəki əhəmiyyətini araşdırır;
- Avropanın Qurtuluş Yolu - İkinci Dünya Müharibəsi dövründə Avropada baş vermiş tarixi hadisələri xatırladan marşrut;
- İter Vitis Route - Üzümçülük və şərab istehsalının mədəni əhəmiyyətinə diqqət yetirir;
- Dunay Cığır - Roma irsi və Dunay bölgəsinin mədəni və gastronomik zənginliyini təqdim edir.

1987-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən təsis edilmiş Mədəni Marşrutlar Proqramı, məkan və zamana səyahət vasitəsilə Avropanın müxtəlif ölkə və mədəniyyətlərinin ortaq irsə verdiyi töhfələri nümayiş etdirir. “Avropa Şurasının Mədəniyyət Marşrutu” anlayışı yalnız fiziki marşrut deyil, eyni zamanda muzeylər, bələdiyyələr, yerli icmalar və mədəniyyət sahəsində fəaliyyət göstərən qurumların şəbəkəsini əhatə edir.

Bu proqram Avropa İttifaqı sərhədlərindən kənara çıxaraq bəzən Şimali Afrika və Yaxın Şərqə qədər uzanan marşrutları da əhatə edir. Hal-hazırda 30-dan çox Mədəni Marşrut mövcuddur və onlar memarlıq, landşaft, dini ənənələr, qastronomiya, qeyri-maddi irs, incəsənət, musiqi və ədəbiyyat sahələrini əhatə edir.

Avropa Şurasının “Mədəniyyət Marşrutu” sertifikatı keyfiyyətin təminat nişanı hesab olunur. Sertifikatlı marşrutlar beş əsas istiqamət üzrə fəaliyyət göstərir:

- Tədqiqat və inkişaf sahəsində əməkdaşlıq,
- Yaddaşın, tarixin və Avropa irsinin gücləndirilməsi,
- Gənclər üçün mədəni və təhsil mübadiləsi,
- Müasir mədəniyyət və incəsənət təcrübələrinin təşviqi,
- Mədəni irs turizmi və davamlı mədəni inkişafın dəstəklənməsi.

Bu yanaşma milli, regional və yerli idarəetmə qurumları, eləcə də turizm və mədəniyyət sektorunun müxtəlif iştirakçıları arasında güclü əməkdaşlıq və sinerji yaratmağa imkan verir.

Nəticə. Mədəni irs turizmi fərdi və ictimai səviyyədə mühüm rol oynayan bir turizm növüdür. O, ziyarətçilərə tarixi və mədəni zənginlikləri yaxından tanımaq, yerli icmalarla orijinal təcrübələr yaşamaq imkanı yaradır. Milli kimliyin qorunmasına və mədəni müxtəlifliyin təbliğinə töhfə verir, iqtisadi baxımdan da əhəmiyyətlidir, ziyarətçilərin uzunmüddətli qalması və yerli məhsul və xidmətlərə üstünlük verməsi icmalara maddi fayda gətirir.

Bununla belə, bu sahənin inkişafı bir sıra çağırışlarla qarşılaşır: infrastrukturun yüklənməsi, ətraf mühitin degradasiyası, mədəniyyətin kommersiyalaşdırılması kimi risklər davamlı yanaşma tələb edir. Mədəni irs turizminin uğurlu inkişafı üçün balanslı və məsuliyyətli strategiyalar zəruridir. Bu turizm növü sadəcə səyahət deyil, maarifləndirici və sosial təsirli fəaliyyət olmaqla yanaşı, mədəni kimliyin qorunması, məkanların tanınması və yerli icmaların inkişafı baxımından mühüm sosial-iqtisadi alətə çevrilmişdir. Cape Coast, Qranada, Mdina və Antalya kimi nümunələr bu istiqamətdə uğurlu yanaşmaları nümayiş etdirir.

UNESCO-nun Ümumdünya İrs Şəhərləri çərçivəsində irs məkanlarının təşviqi beynəlxalq diqqəti artırmaqla yanaşı, mədəniyyət bölgələrinin yaradılmasına, incəsənət və turizm potensialının təqdimatına şərait yaradır. Bununla belə, irs turizminin sərhədlərinin qeyri-müəyyənliyi, şübhəli turizmi kimi müxtəlif motivli yanaşmalar fərqli strategiyalar tələb edir. Turistlərin gözəlliklərinin və maraqlarının öyrənilməsi və uyğun resurs planlaşdırılması vacibdir.

Mədəni irs turizmi tarixi obyektlərin ziyarətindən bədii tədbirlərə, dini və ruhani təcrübələrdən etnoqrafik və kulinariya fəaliyyətlərinə qədər geniş spektrə malikdir. Bu müxtəliflik sayəsində o, mədəniyyətlərarası körpülərin qurulmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, yerli icmalara iqtisadi fayda gətirərək onların mədəniyyətlərini qorumaq üçün stimül yaradır. Muzeylər, abidələr, memarlıq nümunələri, festivallar, mətbəx və sənətkarlıq kimi sahələr turistlərə həm öyrənmə, həm də iştirak imkanı verir, yerli mədəniyyətin qorunmasına və rifahın artırılmasına töhfə verir.

Bu turizm növü mədəni müxtəlifliyi təşviq edir, qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir, mədəniyyətlərə

həssas yanaşmanı formalaşdırır. Lakin eyni zamanda mədəniyyətin əmtəələşməsi, infrastrukturun yüklənməsi, ətraf mühitin zədələnməsi kimi mənfi təsirlər yarada bilər. Bu səbəbdən davamlı və balanslı inkişaf üçün dövlət və özəl sektor məsuliyyətli siyasətlər həyata keçirməlidir.

Çin, Hindistan, Fransa, İspaniya, Türkiyə, İtaliya, İndoneziya və Özbəkistan kimi ölkələr zəngin mədəni irs nümunələri ilə turistlərə unudulmaz təcrübələr təqdim edir. Mədəni irs turizmi sosial, iqtisadi və ekoloji baxımdan çoxşaxəli sahədir. Onun idarə olunmasında beynəlxalq qanunvericilik mühüm rol oynayır; UNESCO və Avropa Şurası kimi təşkilatlar mədəni irsin mühafizəsi, qeyri-qanuni ticarətin qarşısının alınması və insan hüquqlarının qorunmasına töhfə verir.

Mədəni irs turizmi Xartiyasının prinsipləri irsin maddi və mənəvi dəyərlərini qorumağı, ziyarətçi və yerli icma ehtiyaclarını balanslaşdırmağı hədəfləyir. Turizm fəaliyyəti irsin bütövlüyünə, ekoloji və sosial mühitə zərər vermədən həyata keçirilməlidir. Ziyarətçilər maarifləndirilməli, müqəddəs yerlərə və ənənələrə hörmət göstərməyə təşviq olunmalıdır. Ev sahibi icmalar prosesə cəlb olunmalı, onların hüquq və mədəni ənənələri qorunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının “Turizm haqqında” Qanunu turizmin dayanıqlı inkişafı üçün hüquqi əsas yaradır. Xüsusilə mədəni irs turizmi qanunvericilikdə maddi və qeyri-maddi irslə tanışlıq məqsədli fəaliyyət kimi təsbit olunub. Ölkə zəngin tarixi və mədəni irsi ilə həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə turizm üçün geniş imkanlara malikdir. “Şimal-Qərb”, “Şimal”, “Cənub”, “İpək Yolu”, Qarabağ və Naxçıvan marşrutları UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısında yer alan obyektləri, qədim şəhərləri və etnik mədəniyyətləri təqdim edir. Abşeron, Qobustan, Şəki, Quba, Naftalan, Şuşa, Naxçıvan, Lənkəran kimi istiqamətlər mədəni və təbii irsi birləşdirərək zəngin turizm təcrübəsi yaradır.

Beynəlxalq mədəni irs marşrutları isə ölkələrarası mədəni mübadilə, maddi və qeyri-maddi irsin qorunması üçün mühüm vasitədir. Avropa Şurasının Mədəni Marşrutlar proqramı bu sahədə öncül nümunədir; Santiago de Compostela Zəvvar Marşrutları, Via Francigena, Finikiyalıların marşrutu, Avropa Nağıl Yolu və Transromanica kimi layihələr mədəni müxtəlifliyi və irsi qorumaqla yanaşı, məsuliyyətli turizm prinsiplərini də təşviq edir.

Təkliflər. Mədəni irs obyektlərinin qorunması və bərpası üçün əlavə maliyyə və texniki dəstəyin təmin olunması, bu irsin gələcək nəsillərə sağlam şəkildə ötürülməsinə imkan yaradır. Turizm marşrutları və obyektlərinin idarə olunmasında ekoloji və mədəni davamlılıq prinsiplərinin əsas götürülməsi ziyarətçi sayının tənzimlənməsi, tullantıların azaldılması və yerli icmaların maraqlarının qorunması baxımından vacibdir. Yerli əhəlinin turizm fəaliyyətlərinə aktiv şəkildə cəlb olunması onların bilik və ənənələri ilə turizm məhsullarının zənginləşdirilməsi, bələdçi və sənətkar kimi məşğulluq imkanlarının artırılmasına şərait yaradır.

Turistlər və yerli sakinlər üçün mədəni irsin əhəmiyyəti haqqında maarifləndirici kampaniyalar və seminarların keçirilməsi bu sahədə məlumatlılığı yüksəldir. Virtual reallıq, artırılmış reallıq və interaktiv tətbiqlər vasitəsilə mədəni irsin təqdimatının müasir səviyyəyə qaldırılması gənc nəsillərin marağını artırır. Beynəlxalq mədəni irs proqramlarında fəal iştirak, təcrübə mübadiləsi və transmilli turizm marşrutlarının təşviqi beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinə töhfə verir. Festival, sərgi, mədəni tədbirlər vasitəsilə yerli mədəniyyətin, kulinariya və sənətkarlıq məhsullarının tanıtılması geniş auditoriyalara çatmasına imkan yaradır. Mədəni irs obyektlərinə rahat girişin, informasiya mərkəzlərinin və turizm xidmətlərinin müasir standartlara uyğun inkişaf etdirilməsi isə infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Azərbaycanda yeni mədəni irs turizmi marşrutlarının inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac var.

Bu mənada, Qafqaz Albaniyası Tarixi Marşrutu qədim şəhərlər, kilsələr və nekropollar (Qəbələ, Mingəçevir, Yuxarı Daşkəsən) üzərində qurulur və qədim xristian irsini, regionun tarixi inkişafını vurğulayır. Xəzər Sahili Mədəni Marşrutu Xəzər dənizi boyunca qədim liman şəhərlərini, balıqçı kəndlərini və təbii qoruqları (Nabran, Lənkəran, Astara) əhatə edərək dəniz irsi ilə mədəni irsi birləşdirir. Musiqi və Ədəbiyyat Marşrutu Üzeyir Hacıbəyli, Fikrət Əmirov, Nizami Gəncəvi kimi böyük şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyət yerlərini (Gəncə, Şamaxı, Bakı) əhatə edir.

Yenilənmiş Qədim İpək Yolu Mədəniyyət Marşrutu Azərbaycanın İpək Yolu üzərində yerləşən tarixi şəhər bazarlarını, karvansarayları və qalaları (Şamaxı, Şəki, Qəbələ) tanıdır. Talış Dağları Marşrutu milli parklar, etno-mədəni abidələr və qədim kəndləri birləşdirərək həm təbiət gözəlliklərini, həm də yerli mədəniyyəti təqdim edir. Qarabağ Mədəni İrs Marşrutu bölgənin qalaları, məscidləri və xan sarayları üzərində formalaşaraq, bərpa və yenidənqurma prosesləri ilə bağlı turizmin inkişafına təkan verir. Sənət və Əl İşləri Marşrutu toxuculuq, xalçaçılıq, zərgərlik kimi ənənəvi sənətkarlıq növlərinin tanınılmasını nəzərdə tutur (Şəki, Qarabağ, Quba). Dini Turizm Marşrutu isə müxtəlif dinlərə aid ibadət yerləri və müqəddəs məkanları (Quba, Şamaxı, İsmayıllı) bir araya gətirərək dinlərarası dialoqa töhfə verir.

Quba-Xınalıq Etno Marşrutu Quba rayonunun dağ kəndləri, xüsusilə Xınalıq və onun unikal dili, adət-ənənələri, xalq sənətkarlığı ilə tanışlıq imkanı yaradır; ziyarətçilər burada yerli həyat tərzini, milli yeməklər və folklorla yaxından tanış ola bilirlər. Lerik-Talış Etno Marşrutu Talış dağlarında yerləşən kəndlərdə talış mədəniyyəti, musiqisi, rəqsləri və ənənəvi kənd həyatı təcrübəsini təqdim edir, yerli ailələrdə qonaqlıq və kənd təsərrüfatı işlərində iştirak imkanı verir. Şəki və İsmayıllı Etno-Mədəni Marşrutu isə toxuculuq sənəti, əl işləri və qədim bayram-mərasim ənənələrinin nümayişinə əsaslanır.

Qobustan və ətrafını əhatə edən marşrut qayaüstü təsvirləri, qədim yaşayış məskənlərini və Paleolit dövrünə aid abidələri təqdim edir. Mingəçevir və Qəbələ Arxeoloji Marşrutu qədim yaşayış yerləri, qazıntı sahələri, qalalar və karvansarayları əhatə edir. Naxçıvan Arxeoloji Marşrutu Babək qalası, Əshabi-Kəhf ziyarətgahı və digər tarixi abidələri təqdim edir. Şamaxı Arxeoloji və Tarixi Marşrutu isə şəhərin arxeoloji tapıntılarını, qədim məscidlərini, türbələrini və digər abidələrini özündə birləşdirir.

Şəki-Qəbələ marşrutu Şəkinin zəngin etno-mədəni irsini və Qəbələnin arxeoloji abidələrini bir araya gətirir, burada həm yerli sənətkarlıq nümunələri, həm də qədim tarix təqdim olunur. Qəbələ-Lerik-Talış marşrutu isə Qəbələnin arxeoloji irsini Lerik və Talış bölgələrinin etno-mədəni təcrübələri ilə birləşdirir.

Ədəbiyyat:

Advantour. (no date). Azerbaijan Tourism. Retrieved June 24, 2025, from <https://www.advantour.com/azerbaijan/tourism.htm>

American Indian Alaska Native Tourism Association (AIANTA). (no date). The importance of cultural heritage tourism. Retrieved June 21, 2025, from <https://www.aianta.org/infographic>

Azerbaijan Travel. (n0 date). Heritage sites: Cultural heritage. Retrieved June 23, 2025, from <https://azerbaijan.travel/heritage-sites>

Azərbaycan Respublikası. (2021). Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 27 dekabr 2021-ci il. № 448-VIQ. Əldə edilib: 21 iyun 2025-ci il. <https://e-qanun.az/frame-work/49162>

Council of Europe. (2010). Enlarged partial agreement on cultural routes. Retrieved June 25, 2025, from <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/cultural-routes>

Council of Europe. (2022). Explore all the cultural routes. Retrieved June 27, 2025, from <https://historiccafesroute.com/explore-all-the-cultural-routes>

European Commission. (2024). Cultural routes and itineraries for territorial development. Retrieved June 27, 2025, from https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/program-ming/projects/cultural-routes-and-itineraries-territorial-development_en

ICOMOS. (2022). International Cultural Heritage Tourism Charter. Adopted by ICOMOS at the General Assembly in Bangkok. Retrieved June 22, 2025, from <https://www.icomosictc.org/p/2022-icomos-international-cultural.html>

Non-Aligned Movement Azerbaijan. (no date). Azerbaijan as a tourism destination. Retrieved June 24, 2025, from <https://www.namazerbaijan.org/news/2>

Parusheva, T. (2020). Transnational cultural routes: A tool of world identity. University of National and World Economy, Sofia. Retrieved June 24, 2025, from <https://ideas.repec.org/a/vra/pr2010/y2020i1p548-553.html>

Thomas Cook India. (no date). Azerbaijan tourism. Retrieved June 23, 2025, from <https://www.thomascook.in/international-tourism/azerbaijan>

Tourism Notes. (no date). Types of cultural tourism. Retrieved June 21, 2025, from <https://tourismnotes.com/cultural-tourism>

UN Tourism. (no date). Framework convention on tourism ethics: Article 7, paragraph 2. United Nations World Tourism Organization. Retrieved June 21, 2025, from <https://www.unwto.org/tourism-and-culture>

UNESCO. (2003). Database of national cultural heritage laws. Retrieved June 22, 2025, from <https://www.unesco.org/en/cultnatlaws>

Ungvarsky, J. (2024). Heritage tourism. EBSCO Information Services. Retrieved June 21, 2025, from <https://www.ebsco.com/research-starters/sports-and-leisure/heritage-tourism>

Yesim Tech. (2025, May 4). 11 лучших туристических маршрутов по Европе в 2025. Retrieved June 23, 2025, from <https://yesim.tech/ru/blog/11-best-backpacking-routes-in-europe/>

Zombory, K. (n.d.). The protection of cultural heritage in international law. Retrieved June 22, 2025, from https://real.mtak.hu/155377/1/CEA_LSCE_PhD_Raisz_InternationalLaw_CH10.pdf

Göndərildi: 08.08.2025

Qəbul edildi: 22.08.2025

Təqdim etdi: Aidə Məlikova

İstinad: Məlikova, A. (2025). Mədəni irs turizmi. F. Xəlilli (Hazırlayan). Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. (s. 211-223). Bakı: AFPoliqrAF. <https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1211>

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ
BAKİ - 2025